

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

Ε Τ Ο Σ ΙΘ'
Τ Ο Μ Ο Σ 17

ΑΘΗΝΑ
1981

Ο ΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ (1742-1784)

Για την έρευνα αυτή χρησιμοποιήθηκαν οι υπογραφές μιᾶς σειρᾶς 1571 συμβολαιογραφικῶν πράξεων πού ἀνήκουν στὸ συμβολαιογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς Πρέβεζας καὶ καλύπτουν τὰ ἔτη 1742-1784¹. Ἀρχὴ τῆς περιόδου εἶναι ἡ χρονολογία τῆς πρώτης λειτουργίας συμβολαιογραφείου σ' αὐτὴ τὴ βενετοκρατούμενη κατὰ τὸν 18ο αἰώνα πόλη, πού ὀργανώθηκε σὲ Κοινότητα στὰ 1741². Τὸ τέλος εἶναι μιὰ τυχαία χρονολογία.

Κατὰ τὸ διάστημα 1742-1784, ἡ συνέχεια τοῦ ἀρχείου διακόπτεται δύο φορές: ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1744 μέχρι τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1749 καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1768 μέχρι τὸς 2 Ἰουνίου 1775. Τὸ πρῶτο κενὸ ἀντανακλᾷ τὴν ἀπουσία συμβολαιογράφου στὴν πόλη ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Γιωργάκη Γρούζου μέχρι τὸ διορισμὸ τοῦ διαδόχου του Σωτήρη Παπατριαντάφυλλου³. Ἡ δεύτερη διάσπαση ὀφείλεται στὴν ἀπώλεια ἢ τὴν καταστροφή μερικῶν κωδίκων ἢ τῶν τελευταίων σελίδων τοῦ πρώτου, ὑπ' ἀριθ. 95, κώδικα τοῦ ἀρχείου. Σποραδικές μαρτυρίες μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ συμβόλαια βεβαιώνουν, ἀναφερόμενες σὲ συμβολαιογράφους πού οἱ κωδικές τους δὲν ἔχουν διασωθεῖ, ὅτι τὸ ἀρχεῖο δὲν εἶναι πλήρες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ διαχρονικὴ συνέχεια δὲν διασπᾶται, ἐπειδὴ τὰ ἄτομα αὐτὰ ἄσκη-

---

¹ Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ τμῆμα ἀέκδοτης διδακτορικῆς διατριβῆς. Ὄφειλε πολλὰ στὶς ὑποδείξεις τοῦ κ. Σπ. Ἀσδραχᾶ.

1. Συνοπτικὸς κατάλογος τοῦ ἀρχείου δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη κ. Φιλάρετο Βιτάλη, «Τὸ ἀρχεῖον τὸ ἐν τῇ Ἱερᾷ Μητροπόλει Νικοπόλεως καὶ Πρεβέζης εὐρισκόμενον», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τ. Ε', 1956, τεύχ. 51-53.

2. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Κοινότητος τῆς Πρέβεζας ἔγγραφα τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικὰ καὶ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Μέρτζιο, «Ἡπειρωτικὰ Σταχυολογήματα. Τὰ προνόμια τῆς Πρεβέζης ὑπὸ τὴν Ἑνετοκρατίαν», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τ. ΙΑ' 1962, σ. 521-527.

3. Στὸν κατάλογο τοῦ ἀρχιμανδρίτη Βιτάλη, *ὁ.π.*, ὁ κώδικας ὑπ' ἀριθ. 95 ἀποδίδεται στὸν συμβολαιογράφο Δημ. Λεκατζᾶ, ὡς χρονολογία δὲ τῆς τελευταίας πράξης τοῦ κώδικα ἀναφέρεται τὸ ἔτος 1776.

σαν τὸ ἐπάγγελμα συγχρόνως μὲ ἄλλους ποὺ οἱ κώδικές τους ἔχουν διατηρηθεῖ⁴.

Ἀπὸ τις ἔρευνες τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας σχετικά μὲ τὸν ἀλφαβητισμὸ προκύπτει μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι:

1) ἡ ὑπογραφή ἀποτελεῖ ἀσφαλῆ ἔνδειξη ἀλφαβητισμοῦ⁵.

4. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἐξῆς:

—Στάθης Ἀδάμης. Ἡ σταδιοδρομία του ἀρχίζει μεταξὺ 1755 καὶ 1761, ἐνῶ ὁ θάνατός του τοποθετεῖται μεταξὺ 15 Μαρτίου 1774 καὶ 23 Ἰουλίου 1776. Οἱ πράξεις μὲ ἡμερομηνία 23 Ἰουλίου 1776 (κώδ. 101, συμβολαιογράφος Νικόλαος Ρέντζος), 10 Ἰουνίου 1767 (κώδ. 95, συμβολαιογράφος Σωτήρης Παπατριαντάφυλλος), 5 Σεπτεμβρίου 1782 (κώδ. 155, συμβολαιογράφος Δημήτριος Γκράβαρης) ἀναφέρονται σὲ συμβόλαια ποὺ συνήφθησαν στὰ «ἄτι» του στίς 21 Σεπτεμβρίου 1761, 15 Μαΐου 1764, 15 Μαρτίου 1774 ἀντίστοιχα. Ἡ πρώτη, ἕμμεση πάντα, ἀναφορὰ στὸ θάνατό του γίνεταί στίς 23 Ἰουλίου 1776.

—Νικολέτος Γκιναβέλης. Ὁ Ν. Ρέντζος (κώδ. 102) ἀναφέρει ἕνα συμβόλαιό του μὲ ἡμερομηνία 12 Δεκεμβρίου 1782.

—Δημήτριος Λεκατζῆς. Στὴν πράξη μὲ ἡμερομηνία 8 Μαΐου 1783 (κώδ. 155, συμβολαιογράφος Δημ. Γκράβαρης) ἀναφέρεται ἕνα «πριβάτο» μὲ ἡμερομηνία 20 Ἰανουαρίου 1779 ποὺ ἀργότερα καταχωρήθηκε στὸ κατάστιχο ἐνὸς συμβολαιογράφου μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἡ ἡμερομηνία τῆς καταχώρησης ὅμως δὲν ἀναφέρεται. Πιὸ ἀόριστη ἀκόμη εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ συμβολαιογράφου Νικ. Ρέντζου (κώδ. 102, 22 Ἰουλίου 1783, σ. 543).

—Ἀναγνώστης Λεκατζῆς. Ὁ Ν. Ρέντζος (κώδ. 103, 13 Νοεμβρίου 1784, σ. 21-22) ἀναφέρεται σὲ ἕνα συμβόλαιό του μὲ ἡμερομηνία 18 Ὀκτωβρίου 1784.

—Βαλεντίνης. Ὁ Νικ. Ρέντζος (κώδ. 102, 9 Ὀκτωβρίου 1783) μαρτυρεῖ ἕνα συμβόλαιο τοῦ καταστήσου του μὲ ἡμερομηνία «πλησίον» 29 Ἰουνίου [1783].

5. Γιὰ τὴν Γαλλία τοῦ 19ου αἰῶνα αὐτὸ ἀποδείχθηκε μὲ τὸ πείραμα τῶν F. Furet καὶ J. Ojout, *Lire et Ecrire. L'alphabetisation des francais de Calvin à Jules Ferry*, Παρίσι, 1977, τ. I, σ. 20-24 [=F. Furet-W. Sachs, «La croissance de l'alphabetisation en France, XVIIIe siècle», *Annales E.S.C.* τ. 29, 1974, σ. 714-737 (715-721)]. Παρὰ τις ἐπιφυλάξεις, ἔχει γενικευθεῖ ἡ χρῆση τῆς ὑπογραφῆς σὰν δείκτη πρωτοβάθμιου ἀλφαβητισμοῦ γιὰ τις ἐποχὲς πρὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν οἱ ἀρχές, κατὰ τις ἐνέργειες ἀπογραφικοῦ χαρακτήρα (στρατολογίες, ἀναγραφές κλπ.), δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τις γραμματικὲς γνώσεις τοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε νὰ μᾶς ἔχουν ἀφήσει ἐπίσημα στοιχεῖα σχετικά μὲ τὸ θέμα. Βλ. Emm. Le Roy Ladurie, *Les paysans du Languedoc*, Παρίσι, S.E.V.P.E.N., 1966. L. Stone, «Literacy and Education in England 1640-1900», *Past and Present*, 42, 1969, σ. 68-139. C. Cipolla, *Literacy and development in the West*, Λονδίνο, 1969. M. Sanderson, «Literacy and social mobility in the industrial revolution in England», *Past and Present*, 56, 1972, σ. 75-104. A. Wycanski, «Alphabetisation et structure sociale en Pologne au XVIe siècle», *Annales*, 29, 1974, σ. 705-713. F. Furet - W. Sachs, ὁ.π. K. Lockridge, *Literacy in colonial New England: an inquiry into the social context of literacy in the Modern West*, Νέα Ὑόρκη, 1974. B. Bouvier, «Ἀγνω-

2) ο βαθμός αλφαριθμητισμού εξαρτάται από την κοινωνικοεπαγγελματική αλλά και την περιουσιακή διαστρωμάτωση της εξεταζόμενης ομάδας⁶.

3) ο αλφαριθμητισμός δεν συνδέεται υποχρεωτικά με την ύπαρξη σχολείου⁷.

Σχετικά με τα παραπάνω παρατηρούμε ότι:

—Πηγή των περισσότερων έρευνητών που ασχολήθηκαν με τον αλφαριθμητισμό υπήρξαν οι υπογραφές στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου που φυλάσσονται στα ένορικά αρχεία. Η πηγή αυτή μπορεί εύλογα να θεωρηθεί ότι αφορά, αν όχι το σύνολο, σχεδόν, το υπό εξέταση πληθυσμό, τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος του. Αντίθετα, οι συμβολαιογραφικές πράξεις, που αποτελούν τη δική μας πηγή, δεν αφορούν παρά ένα τμήμα μόνο του πληθυσμού. Θα πρέπει επομένως να εξετασθεί ποιο ποσοστό του πραγματικού πληθυσμού της πόλης αντιπροσωπεύει το δείγμα μας.

—Τα συμβολαιογραφικά αρχεία αντανακλούν τη δραστηριότητα των κοινωνικά και οικονομικά πιο εύνοημένων στρωμάτων του πληθυσμού. Ακριβώς αυτές οι κατηγορίες όμως θεωρείται ότι χρειάζονται περισσότερο —και διαθέτουν σε μεγαλύτερο βαθμό— το εφόδιο της ανάγνωσης και γραφής. Επομένως το ποσοστό αλφαριθμητισμού που θα προκύψει από την έπεξεργασία του υλικού αποκτά σημασία, αν προηγουμένως έχει έρευνηθεί ή κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση του δείγματος και ο βαθμός αλφαριθμητισμού κάθε μιάς από τις κατηγορίες που το αποτελούν.

στο αυτόγραφο του Κάλβου», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδου*, Βενετία 1974, σ. 371-372. R. Chartier - M. M. Compère - D. Julia, *L'éducation en France du XVIIe au XVIIIe siècle*, Παρίσι, S.E.D.E.S., 1976, σ. 87-109. F. Furet - J. Ojouf, «Trois siècles de métissage culturel», *Annales*, 32, 1977, σ. 488-502. K. Lockridge, «L'alphabetisation en Amérique, 1650-1800», *Annales*, 32, 1977, σ. 503-518. Στο π. *Quaderni Storici*, 13, 1978, άρ. 38, δημοσιεύονται περιλήψεις των ανακοινώσεων του σεμιναρίου της Perugia (Μάρτιος 1977) με θέμα *Alfabetismo e Cultura scritta nella storia della società Italiana*.

6. Βλ. F. Furet - J. Ozouf, *δ.π.*, τ. I, σ. 176 κ.έ., 351. Cipolla, *δ.π.*, σ. 18, 42, 43. Stone, *δ.π.* σ. 69-73, 74-76. Wyczanski, *δ.π.*, σ. 705. Πβ. την έμφαντική διατύπωση του πατριάρχη Καλλίνικου, που έπισημαίνει ο Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες στην Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, Α', Ἀθήνα 1973, σ. 33: «όλα δέν εἶναι διά δλους» (6 πατριάρχης Καλλίνικος και ἡ Σύνοδος στον ἡγεμόνα της Οὐγγροβλαχίας Κωνστ. Μπασαράμπα, 28 Νοεμβρίου 1700).

7. «Ἀλφαριθμητισμός δὲ σημαίνει σχολεῖο και ἡ ἱστορία του σχολεῖου δὲν ἀρκεῖ για νὰ ἐξαντλήσει τὴν ἱστορία του αλφαριθμητισμοῦ» βλ. F. Furet - J. Ojouf, *δ.π.*, σ. 11, κερ. 6 και σ. 81, 349-351, 209-210.

Θά πρέπει επίσης νά παραλληλισθεῖ ἡ σύνθεσις αὐτῆ μετὰ τῆ διαστρωμάτωση τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πρέβεζας, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ ἄλλες πηγές.

—Σχετικὰ μετὰ τὸ τρίτο στοιχεῖο, διευκρινίζουμε ὅτι ἡ μελέτη μας ἀφορᾷ ἕναν πληθυσμὸ πού στερεῖται σχολεῖου. Τὸ πρῶτο σχολεῖο τῆς Πρέβεζας ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ στὰ 1779⁸. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν μέχρι τὸ Νοέμβριον τοῦ 1780 τὸ σχολεῖο αὐτὸ εἶχε ἀρχίσει νά λειτουργεῖ⁹. Ὅπως δὴ ποτε, μέχρι τὰ 1784, ὁπότε λήγει ἡ περίοδος πού ἐξετάζουμε, τὸ περιθώριον εἶναι πολὺ μικρὸ, ὥστε νά ἔχουν προλάβει οἱ μαθητὲς τοῦ σχολεῖου νά ἐπηρεάσουν τὸ ποσοστὸ ἀλφαριθμητισμοῦ πού προκύπτει ἀπὸ τὶς ὑπογραφὰς τῶν συμβολακίων. Τρεῖς τυχαῖες φράσεις σὲ διαθῆκες ἐπιβεβαιώνουν αὐτὰ πού γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές: κληρικοὶ διδάσκουν στὰ παιδιὰ ἀνάγνωσις καὶ γραφὴ σὲ ἰδιαιτέρα μαθήματα¹⁰. Παρὰ

8. Ἐπιστολὴ Κοσμᾶ πρὸς Πρεβεζάνους, Ἀπρίλιος 1779, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 492-493. Βλ. καὶ Κ. Δ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Κρατικὸν Ἀρχεῖον», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 15, 1940, σ. 5-7 (: ἀναφορὰ Δημ. Μαμιωνᾶ πρὸς τὸν Ἐκτακτὸ Προβλεπτῆ τῆς Ἀγίας Μαύρας, 26 Ἀπριλίου 1779· ἀναφορὰ τοῦ Ἐκτ. Προβλεπτῆ Ἀγίας Μαύρας πρὸς τὸν Γενικὸ Προβλεπτῆ τῆς Θάλασσης, 2 καὶ 7 Μαΐου 1779). Πβ. Ἡλίας Βασιλῆς, «Ὁ πάτερ Κοσμᾶς στὴν Πρέβεζα (1758 καὶ 1779) καὶ ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τ. ε', 1957, σ. 227-228. Σπ. Ἀσδραχάς, «Ἡ Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία τοῦ Μεσαιῶνος τοῦ Χριστοφύρου Κοντοῦ (1839-1869)», *Ὁ Ἐργαστής*, τ. Α', 1963, σ. 44, σημ. Βλ. καὶ τὴν περίεργη, ἂν ὄχι λαθασμένη, πληροφορία τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ, *Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή*, Ἀθήνα 1895, σ. 109. Τὸ σχολεῖο τῆς Πρέβεζας ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Τρ. Ε. Εὐαγγελίδη, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ἀθήνα 1936, σ. 170-171.

9. Διαθήκη Χριστοῦ Νταμάτη, κώδ. 102, 14 Νοεμβρίου 1780, σ. 205: «ὅταν τὸ αὐτὸ σχολεῖο στερεωθεῖ». Τὸ «στερεώνομαι» μπορεῖ νά ἔννοεῖ ἢ τὴν ὀλοκλήρωσις τῆς ἀνέγερσος τοῦ διδασκῆριου ἢ τὴν ἑναρξὴ λειτουργίας τοῦ σχολεῖου.

10. Διαθήκη Μάρως, χήρας Θ. Νταλαπήρα, κώδ. 95, 30 Δεκεμβρίου 1759: «ἔχω ἕνα ζωνάρι κρεμεζί, τὸ ὁποῖο τὸ ἀφήνω τοῦ παπα-Θωδωρῆ Καναλιώτη νά μοῦ μάθει τὸ παιδί μου γράμματα. Καὶ ἂν δὲν τοῦ τὸ δώσουν τὸ ζωνάρι, νά τοῦ δώσουν τζεκίνα δύο, ὡσὰν τὸ μάθει γράμματα».

Διαθήκη παπα-Μακάρου Βοντιτζιάνου, ἰδιωτικὴ, μετὰ ἡμερομηνία 4 Νοεμβρίου 1750, καταχωρεῖται στίς 3 Ὀκτωβρίου 1758 στὸν κώδ. 95: «... ὁ Δημήτρης Μπαρμπέρης μοῦ χρεωστεῖ ἀπὸ μαθήματα τοῦ παιδιοῦ του, ὅπου τόμαθα τὸ Ψαλτήρι καὶ τὸν Κανόνα, ριάλι ἕνα καὶ τᾶλλα τάφηνει ὅποιος παπᾶς τὸ μάθει».

Διαθήκη καλόγριας Δωροθέας μετὰ ἡμερομηνία 7 Νοεμβρίου 1742 στὸν κώδ. 95: «Ἐγὼ ἕνα τέκνο ὀνόματι Δῆμο καὶ εἶναι σήμερον χρόνοι ἐπτὰ ὅπου τὸ ἐπαράδωσα τοῦ πανοσιώτατου καὶ πνευματικοῦ Παρθένου Κυριακόπουλου καὶ τὸ ἔκαμα διὰ τέκνον του θετὸν καὶ τὸ ἔμαθε γράμματα» ... «μόνον νά ἔχει ὄλην τὴν ἔγνωεν ὁ ἄνωθεν διδάσκαλός του καὶ πνευματικός» ...

τὴν ἔλλειψη μαρτυριῶν γιὰ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε καὶ τὴν πιθανότητα τῆς κατ' οἶκον διδασκαλίας ἀπὸ λαϊκοὺς δασκάλους, κατ' ἀναλογία μὲ ἄλλες περιοχές, ἢ τῆς ἀλληλοδιδασκαλίας¹¹.

Τὸ συγκεκριμένο ὕλικό παρουσιάζει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά:

1) Οἱ ὑπογραφές προέρχονται ἀπὸ ἄτομα ποὺ γράφουν μὲ σιγουριά ἀλλά, γιὰ τὰ σημερινὰ κριτήρια, καὶ μὲ σχετικὴ ἀδεξιότητα. Σὲ ἀμελητέα ἀναλογία ὑπάρχουν ὑποπτες καὶ δυσανάγνωστες ὑπογραφές ἢ καλλιγραφημένες, ἄνετες καὶ ὀρθογραφημένες¹².

2) Οἱ ἀναγράφητοι δὲ σχεδιάζουν σταυρὸ ἢ ἄλλα σημάδια ἀλλὰ ζητοῦν ἀπὸ κάποιο τρίτο νὰ ὑπογράψει στὴ θέση τους. Αὐτὸ δηλώνεται πάντα¹³.

3) Τὰ μέλη τοῦ δείγματος ὑπογράφονται κατὰ κανόνα μὲ ὄνομα καὶ ἐπώνυμο, ποὺ, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση, ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὰ τυπικὰ «βεβαιώνω», «βεβαιώνω ὡς ἄνωθεν» ἢ «μάρτυρας παρών», «μαρτυρῶ», «ἔτυχα στὸ παρὸν καὶ μαρτυρῶ» ἢ «βεβαιώνω δι' ὄνομα τοῦ Χ μὴν ἤξεροντας νὰ γράψω ὡς λέγει». Οἱ ὑπογραφές ἀνήκουν ἐπομένως σὲ συμβαλλομένους, σὲ μάρτυρες καὶ σ' ἐκείνους ποὺ ὑπογράφουν στὴ θέση τῶν ἀγράμματων συμβαλλομένων. Προφανῶς, ἢ μίᾳ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ιδιότητες δὲν ἀποκλείει τὴν ἄλλη.

4) Ὑπάρχουν μεμονωμένες περιπτώσεις ἀμφίβολου ἀλφαβητισμοῦ ἢ ἡμικαβαβητισμοῦ: ἄτομα ποὺ σὲ κάποια στιγμή ὑπογράφουν δηλώνουν ἀργότερα ὅτι δὲ γνωρίζουν γράψιμο¹⁴.

11. Γιὰ τὸ πρῶτο, βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, ὁ.π., τ. Α', σ. 192. Γιὰ τὸ δεῦτερο, ἀν καὶ γιὰ μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα (1829), πβ. Μακρυγιάννη, Ἐπομνημονεύματα, ἐκδ. Σπ. Ἀσδραχῆ, Ἀθήνα 1957, σ. 11: «... (ἤξερα ὀλίγον γράψιμον, ὅτι δὲν εἶχα πάγει εἰς δάσκαλο ἀπὸ τὰ αἶτια ὅπου θὰ ξηγηθῶ, μὴν ἔχοντας τοὺς τρόπους) περικαλοῦσα τὸν ἕνα φίλον καὶ τὸν ἄλλον καὶ μὲ ἔμαθην κάτι περισσότερο ἐδῶ εἰς τὸ Ἄργος ὅπου κάθομαι ἄνεργος. Ἄφοῦ λοιπὸν καταγίνηκα ἕνα δυὸ μῆνες νὰ μάθω ἐτοῦτα τὰ γράμματα ὅπου βλέπετε...».

12. Θυμίζουμε ὅτι ἐξετάζουμε τὸν πρωτοβάθμιό ἀλφαβητισμό. Γιὰ τὴ σημασία τῶν ὀρθογραφικῶν λαθῶν, βλ. Φ. Ἡλιού, «Τὰ τραβήγματα τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰῶνα», Ἑλληνικά, τ. 28, 1975, σ. 113.

13. Ὑπάρχει ἕνα μόνο παράδειγμα ἀναγράφητου ποὺ σημειώνει σταυρὸ, κώδ. 95, 21 Ἀπριλίου 1758. Βλ. καὶ τὸ σταυρὸ, ποὺ εἶναι σχεδιασμένος μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τοῦ Χριστοῦ Ἀγόρη, ποὺ ὑπογράφει γιὰ τὸν ἀναγράφητο Ἄναστ. Σκέφερη στὶς 21 Ἰουνίου 1784, σελ. 698 τοῦ κώδ. 102, καὶ τοῦ καπετάνιου Ἀθ. Κατζάμπα στὶς 26 Νοεμβρίου 1782, φ. 27 τοῦ κώδ. 155. Βλ. ὑπογραφή τοῦ Ἰδίου, 5 Νοεμβρίου 1784, σ. 20, κώδ. 103.

14. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις: Θεωδωρῆς τῆς Φέγγως, λεγ.

5) Ἡ ὀνομασία (ὄνομα, ἐπώνυμο, πατρωνυμικό, παρατσούκλι) δὲν εἶναι σταθερή. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι ὁ κανόνας.

6) Παρατηροῦνται ἐπανεμφανίσεις τῶν ἴδιων ἀτόμων.

7) Ὑπάρχει ἐντονη παρουσία ξένων, ποὺ εἴτε συνάπτουν στὴν Πρέβεζα κάποιο συμβόλαιο στὸ «ἀνάγκιλο» τοῦ νοτάριου εἴτε καὶ ἄλλοῦ κάποιο «πριβάτο», ποὺ κατόπιν «ρεγκιστράρεται στὰ ἄτι τοῦ πούμπλικου νοτάριου» τῆς Πρέβεζας.

8) Ὁ συμβολαιογράφος δὲ δηλώνει κατ' ἀνάγκη τὰ στοιχεῖα τῶν πελατῶν του οὔτε τῶν μωρτύρων (ὄνομα γονέων, διεύθυνση, προέλευση, ἡλικία, ἐπάγγελμα, οἰκογενειακὴ κατάσταση).

9) Μέχρι τὰ 1766 ὅλοι οἱ ἐτήσιοι ἀριθμοὶ εἶναι μικροί. Κατόπιν αὐξάνονται κατὰ ρυθμὸ ἀλματώδη.

10) Παρατηρήθηκε ὅτι, ἄσχετα μὲ τὸ ἂν πρόκειται γιὰ ἐγγραμμάτους ἢ ὄχι, τὰ συμβαλλόμενα μέρη δὲν ὑποχρεώνονται πάντα ἐξίσου νὰ υπογράψουν. Ἔτσι ὑπάρχουν συμβαλλόμενοι ποὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ ὑπὸ μελέτη δεῖγμα, ὅπως ὑπάρχουν καὶ μάρτυρες ποὺ δὲν ἐμφανίζονται ποτὲ μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ συμβαλλομένου.

Σχηματίζονται δύο σύνολα: α) τῶν συμβαλλομένων καὶ β) ἐκεῖνων ποὺ τὰ ὀνόματά τους συναντιοῦνται στὶς ὑπογραφές καὶ ποὺ πρόκειται γιὰ ὑπογράφοντες ἢ γιὰ ἀναλαβήτους, συμβαλλομένους ἢ μάρτυρες. Τὰ δύο

Ροῖδης, κάτοικος Βόνιτζας. Ἀναλφάβητος στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1759, ὑπογράφει ὡς μάρτυς στὶς 4 Ἰουνίου 1756, κώδ. 95.—Κώστας Κεραμιδάς. Ὑπογράφει στὶς 5 Ἀπριλίου 1776, κώδ. 42. Ἀναλφάβητος στὶς 14 Ἀπριλίου 1778, κώδ. 101.—Ἀνδρέας τοῦ Βασίλη Κραβαριώτη, δουλευτής. Ὑπογράφει στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1775, κώδ. 101. Ἀναλφάβητος στὶς 24 Ἀπριλίου 1783, κώδ. 102.—Μίχος Τρούφας Ἀλέξαντρος. Δὲν ξέρει νὰ γράφει στὶς 4 Ἀπριλίου 1775, κώδ. 101. Δὲν βλέπει νὰ γράφει στὶς 21 Ἰουλίου 1781, κώδ. 102. Ὑπογράφει ὅμως ὡς μάρτυς στὶς 21 Δεκεμβρίου 1757, στὶς 2 Φεβρουαρίου 1759 καὶ στὶς 7 Ἰουλίου 1764, κώδ. 95.—Μαστρο-Διαμαντῆς Κώστας. Ὑπογράφει στὶς 30 Ἰανουαρίου 1783 καὶ στὶς 31 Ἰανουαρίου 1783. Ἀναλφάβητος στὶς 24 Ἰουλίου 1783, κώδ. 155.—Νικολὸς Μαλαντρή. Ὑπογράφει στὶς 23 Δεκεμβρίου 1782. Ἀναλφάβητος στὶς 20 Ὀκτωβρίου 1783 καὶ στὶς 23 Ὀκτωβρίου 1783, κώδ. 102.—Κώστας Πετανίτης. Ὑπογράφει στὶς 23 Αὐγούστου 1781. Ἀναλφάβητος στὶς 16 Σεπτεμβρίου 1780, κώδ. 102.—Ὁ Πέτρος Ξενοῦλης, «τζίτζαντίνος» καὶ «ἀρχοντας τούτης τῆς κομμιντᾶς», φέρεται ὡς ἀναλφάβητος στὶς 16 Μαΐου 1780, κώδ. 42, φ. 58 καὶ στὶς 26 Ἰουλίου 1781, κώδ. 102, σ. 323. Πβ.: «Mano Custea pregato da Pietro Xenaki attual sindaco sottoscrive per suo nome non sapendo bene scrivere come dice» (Κρατικὸ Ἀρχεῖο Βενετίας, Lettere di Rettori ai Capi del Consiglio dei X, φ. 295, 4 Ἰανουαρίου 1781, ἐπιστολὴ μεταφρασμένη καὶ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Μέρτζιο, «Ἄρτα-Πρέβεζα», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 11 [1936], σ. 289-290).

δείγματα ταυτίζονται εν μέρει, έχουν την ίδια εξέλιξη και την ίδια σύνθεση.

Τò συγκεκριμένο ύλικò òδηγεῖ στὴ διαμόρφωση τῶν ζητουμένων και στὴν ἐπιλογή τῆς μεθόδου ἐργασίας. Ἐπιβάλλει συγκεκριμένα:

1) Τὴ συλλογὴ πληροφοριῶν γιὰ κάθε ἄτομο μέσα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν συμβολαίων —και ἰδίως ἀπὸ τὶς διαθῆκες και τὰ προικοσύμφωνα, ὅπου, κυρίως, ἀναφέρονται και ἄλλα ὀνόματα ἐκτὸς ἀπὸ τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων —και ὅχι ἀποκλειστικά ἀπὸ τὰ συμβόλαια στὰ ὁποῖα τὰ ἄτομα αὐτὰ παρουσιάζονται με τὴν ἰδιότητα τοῦ συμβαλλομένου ἢ τοῦ μάρτυρα. Γιὰ προφανεῖς τεχνικούς λόγους ἢ δουλειὰ αὐτὴ δὲν μπορούσε νὰ γίνεῖ ταυτόχρονα με τὴν ἀποδελτίωση τῶν ὑπογραφῶν ἀλλὰ σὲ δευτέρῃ φάση. Γιὰ κάθε πρόσωπο διατηρεῖται ἓνα ἀτομικὸ δελτίο με τὸ ὄνομά του και ἡ τελικὴ κατάταξή του, κοινωνικοεπαγγελματικὴ και γεωγραφικὴ, γίνεται μετὰ ἀπὸ τὴ συνκωγὴ ὅλων τῶν στοιχείων, στὸ τέλος. Ἔτσι ἄλλωστε διαλευκαίνονται και περιπτώσεις ἀμφίβολης ταύτισης.

2) Τὴν ἐξέταση και τῶν μερικότερων ποσοστῶν ἀλφαριθμητισμοῦ: α) τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ τῶν συμβαλλομένων, ἐπειδὴ γι' αὐτούς ἡ γνώση ἀνάγνωσης και γραφῆς δὲν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο προσόν, ὅπως γιὰ τοὺς μάρτυρες, ὥστε νὰ παραμορφῶναι τὴν εἰκόνα, ἀλλὰ ἐνδεχόμενα. Στὴν κατηγορία τῶν συμβαλλομένων συγκαταλέγησαν και ἄτομα πού ἡ παρουσία τους στὸ συμβολαιογραφεῖο εἶναι, ἀκριβῶς, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς γραμματικὲς τους γνώσεις, π.χ. οἱ «πραχτικοὶ τιμητάδες». β) τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ τῶν ξένων και τῶν μετοίκων και τοῦ ἂν και πόσο τὸ μεικτὸ ποσοστὸ ἢ τὸ ποσοστὸ τῶν δηλωμένων ἢ, λόγω ἑλλειψῆς σχετικῆς μαρτυρίας, θεωρημένων ὡς Πρεβεζάνων ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτόν.

3) Ἡ περίοδος 1742-1784 διαιρέθηκε σὲ πενταετίες, γιὰ νὰ φανεῖ ἂν τὰ ποσοστὰ ἀλφαριθμητισμοῦ ἀκολουθοῦν κάποια εξέλιξη. Τὸ διάστημα τῶν πέντε ἐτῶν εἶναι ἀρκετὰ σύντομο, ὥστε νὰ μὴν καλύπτονται οἱ μικρὲς τάσεις, ἀλλ' ἀρκετὰ μεγάλο, ὥστε νὰ παρακάμπτονται οἱ ἐνοχλητικὲς ἐτήσιες λεπτομέρειες. Τὰ στοιχεῖα τῶν δύο πρώτων ἐτῶν (1742-1744) παρουσιάζονται ἐνδεικτικά.

α) Κάθε πενταετία ἀποτελεῖ αὐτοτελὴ μονάδα και τὸ δεῖγμα της ὑφίσταται ἀνεξάρτητη ἐπεξεργασία.

β) Σὲ κάθε πενταετία ἐπισημαίνονται τὰ πρωτοεμφανιζόμενα μέλη και ἐλέγχεται ὁ ἀλφαριθμητισμὸς τους καθὼς και ὁ ἀλφαριθμητισμὸς τῶν ἡδη γνωστῶν μελῶν.

γ) Ἐλέγχεται ἡ συχνότητα ἐμφάνισης τῶν συμβαλλομένων, ὡς συμβαλλομένων, σὲ σχέση με τὴν κοινωνικοεπαγγελματικὴ τους κατά-

σταση. Διακρίνουμε χαμηλές, μέσες και ανώτερες συχνότητες με αντίστοιχες εμφανίσεις 1-2, 3-5, 6 και πάνω ανά πενταετία.

δ) Η συνολική εικόνα της εποχής (1742-1784) βασίζεται στους μέσους όρους που προκύπτουν από τους πραγματικούς αριθμούς των πενταετιών.

Ταυτότητα του δείγματος και συνολική άποψη του φαινομένου (μέσοι όροι)

Οι αριθμοί που ακολουθούν αφορούν μόνο τον ανδρικό πληθυσμό, διότι οι αναλογίες των αναλφάβητων γυναικών προς τις υπογραφόμενες (325/1 για όλη την περίοδο 1742-1784) δεν είναι εκμεταλλεύσιμες. Και έτσι αποδεικνύεται βέβαια ο αποκλεισμός των γυναικών όλων των κοινωνικών στρωμάτων από το άχρηστο γι' αυτές (προσόν) και το επικίνδυνο μέσο επικοινωνίας της γραφής. Είναι ένδεικτικό ότι η υπογραφή που διαθέτουμε ανήκει στην Elisabetta, θυγατέρα του «τενέντε κολονέλ και ιντζενιέρ» Santo Semitecolo. Υπογράφει ζνετα στα ιταλικά στη θέση της αναλφάβητης μητέρας της, χήρας signa Μαρίας, θυγατέρας του ποτέ Δημητράκη 'Αβάσταγου, κατοίκου 'Αγίας Μαύρας¹⁵.

Το δείγμα περιλαμβάνει κατά μέσον όρο 325 (324,63) άνδρες ανά πενταετία. 'Απ' αυτούς οι 191 (190,16) είναι συμβαλλόμενοι. Το συνολικό ποσοστό του αλφαβητισμού ανέρχεται σε 78,95%. Οι συμβαλλόμενοι υπογράφουν σε ποσοστό 64,61%. Τα επανεμφανιζόμενα μέλη του δείγματος υπογράφουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τα άτομα που εμφανίζονται για πρώτη φορά. 'Ο μέσος ρυθμός ανανέωσης των μελών του δείγματος φθάνει τα 69,09%. 'Επειδή οι ξένοι είναι σχεδόν όλοι συμβαλλόμενοι, στο συνολικό δείγμα (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες) φαίνονται να υπογράφουν σε μικρότερο βαθμό απ' ό,τι οι Πρεβεζάνοι. Στο δείγμα των συμβαλλομένων όμως, είναι φανερό ότι οι ξένοι, που υπογράφουν κατά 64,97%, δεν επηρεάζουν το μεικτό ποσοστό αλφαβητισμού (64,61%). Μεταξύ των ξένων που είναι εγκατεστημένοι στην Πρέβεζα ή διαφορά

15. Κώδ. 95, 9 Μαρτίου 1763 και 8 Αυγούστου 1766. Για το ίδιο θέμα βλ. Κ. Μαχαιρής, *Η Λευκάς επί 'Ενετοκρατίας (1684-1797)*, 'Αθήνα 1951, σ. 205, σημ. 2. Πβ. την αυτοβιογραφία της 'Ελισσάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου. Έκδοση 'Ελισσαβέτιου Μαρτινέγκου, *Η μήτηρ μου*, 'Αθήνα, 1881 (έκδ. Κ. Πορφύρη, 'Αθήνα, Διγενής, 1956)· για τη Ζάκυνθο της ίδιας περίπτωσης εποχής, βλ. και την άποψη του Ξενοπούλου, «Ρηγγίνα Λέζα», [= *Απαντα* (έκδ. Μπίρη), τ. 10, σ. 22]. Για την 'Αρτα, στις αρχές της δεκαετίας του 1810, βλ. Μακρυγιάννη, *ό.π.*, σ. 19: «... τα ψόνια του σπιτιού σου», του Θανάση Λιδορίκη (Σκαρλάτου), «να βαστάη η γυναίκα σου τα χρήματα και τον λογαριασμόν, ξέρει γράμματα».

ανάμεσα στους υπογράφοντες και τους αναλφαβήτους μειώνεται: συναντούμε 58,40% υπογράφοντες στο συνολικό δείγμα (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες) και 51,76% μεταξύ των συμβαλλομένων.

Ο συνολικός μεικτός βαθμός αλφαβητισμού άφορᾷ μιὰ ομάδα που ἀποτελεῖται κατὰ:

—35,47% (115,16 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ άτομα που οἱ ἐπαγγελματικές τους δραστηριότητες εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπισημανθοῦν μέσα ἀπὸ τὰ συμβόλαια. Ἡ ομάδα αὐτὴ υπογράφει σὲ ποσοστὸ 69,17% κατὰ μέσον ὄρο.

—19,30% (62,66 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ άτομα που υπογράφουν σὲ ποσοστὸ 98,93% καὶ που τὸ συναντοῦμε μόνο σὰν μάρτυρες.

Παρατηροῦμε ὅτι τὸ 52,77% τοῦ συνολικοῦ δείγματος ἀποτελεῖται ἀπὸ άτομα μὲ ἄγνωστη κοινωνικοεπαγγελματικὴ κατάσταση.

—11,19% (36,33 άτομα) ἀπὸ κληρικούς. Ὑπογράφουν ὅλοι. Συναντήσαμε μόνον ἓναν ἀναλφάβητο μοναχό.

—7,54% (24,5 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ προεστούς. Ὑπογράφουν σὲ ποσοστὸ 89,11%.

—5,54% (18 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ ναυτικούς. Ὑπογράφουν κατὰ 64,81%. Ἴδιο περίπου ποσοστὸ παρατηρεῖται σὲ πραγματικές ομάδες 51 καὶ 11 ναυτικῶν. Σὲ ἄλλη στιγμή μιὰ ομάδα 37 ἀτόμων σημειώνει 59,45%.

—4,51% (14,66 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ πραγματευτές. Ὑπογράφουν σὲ ποσοστὸ 82,95%. Πραγματικές ομάδες 33, 26 καὶ 17 ἀτόμων υπογράφουν ἀντίστοιχα κατὰ 75,75%, 88,46% καὶ 82,35%.

—4,25% (13,83 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ μαστῆρους. Ὑπογράφουν σὲ ποσοστὸ 38,55%. Πραγματικές ομάδες 41 καὶ 22 ἀτόμων υπογράφουν κατὰ 34,10% καὶ 13,63% ἀντίστοιχα.

—3,74% (12,16 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ «δουλευτάδες» —καλλιεργητές ἢ ἄλλους ἀγρολῆπτες μὲ ποσοστὸ αλφαβητισμοῦ 47,94%. Παρατηροῦμε ποσοστὰ 46,42% καὶ 45,83% σὲ ἀντίστοιχες πραγματικές ομάδες 28 καὶ 24 ἀτόμων.

—3,18% (10,33 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ ἐργαστηριαρῆδες. Ὑπογράφουν σὲ ποσοστὸ 83,87%. Παρατηρεῖται βαθμὸς αλφαβητισμοῦ 82,35% καὶ 80,95% σὲ πραγματικές ομάδες 34 καὶ 21 ἀτόμων ἀντίστοιχα.

Ὑπὸ μορφή ἰχνῶν συναντᾶμε μέσα στὸ δείγμα στρατιῶτες (0,35% κατὰ μέσον ὄρο), τεχνίτες καὶ ἐπαγγελματίες (2,36%), που υπογράφουν σχεδὸν ὅλοι τους, καὶ ψαράδες (1,02%), στοὺς ὁποίους ἡ ὑπεροχὴ αὐτῶν

που υπογράφουν απέναντι στους αναλφάβητους δεν είναι πολύ σαφής: 54,99% (1,83/3,33). Οι ελάχιστοι που συναντήσαμε αποκλειστικά με την ιδιότητα του ένοικιαστή προσόδων (1,79%) υπογράφουν σχεδόν όλοι.

Σχετικά με τα παραπάνω, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι δεν υπάρχει στην πραγματικότητα σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στα επαγγέλματα αλλά έντονη παραπληρωματικότητα. Όμως, στην προκειμένη περίπτωση ή ανάγκη για σχηματοποίηση επέβαλε μια ιεράρχηση στα κριτήρια. Έτσι, οι ακόλουθες ιδιότητες ή επαγγέλματα θεωρήθηκαν προσδιοριστικής σημασίας για το χαρακτηρισμό των μελών του δείγματος και μάλιστα για όλη την περίοδο 1742-1784: 1) κληρικός, 2) πλούχιος ή άνωτερος αξιωματικός, 3) συμβολαιογράφος, γιατρός, υποδηματοποιός, μυλωνάς, ράφτης, κεραμοποιός, υλοτόμος, κτίστης, ξυλουργός, (κουρβανιστής), στρατιώτης ή κατώτερος αξιωματικός, ακόμη κι αν αυτά τα επαγγέλματα δε συναντιούνται στο δείγμα παρά υπό μορφή ίχθων, 4) πραγματευτής, ναυτικός, ψαράς, έργαστηριάρης, 5) άγρολήπτης ή καλλιεργητής, ένοικιαστής προσόδων. Λαμβανομένου υπόψη του άτυμβίβαστου όρισμένων ασχολιών και επαγγελμάτων, π.χ. της συμμετοχής στο Γενικό Συμβούλιο και της άσκησης κάποιας «βάρβαρης τέχνης», κάθε μία από τις προηγούμενες ομάδες μπορεί να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνει άτομα που ασκούν παράλληλα κάποιο από τα επαγγέλματα που δηλώνονται από όλες τις κατηγορίες που την ακολουθούν. Αντίθετα, σε καμία ομάδα δεν περιλαμβάνονται άτομα που νάχουν παράλληλα ασχολίες που δηλώνονται από κάποια προηγούμενη της κατηγορία. Έτσι, μεταξύ των κληρικών π.χ. είναι δυνατόν να συμπεριλαμβάνονται και κληρικοί που σε κάποια στιγμή αναλαμβάνουν κάποιο κοινοτικό αξίωμα, ένοικιάζουν προσόδους κλπ. Στην κατηγορία των πλούχιων όμως δεν υπάρχουν κληρικοί ενώ μπορεί να υπάρχουν ναυτικοί, πραγματευτές, ένοικιαστές προσόδων κλπ. Στην κατηγορία των πραγματευτών, πάλι, δεν έχουν συμπεριληφθεί κληρικοί ή πλούχιος, έχουν όμως συμπεριληφθεί οι ναυτικοί που παρουσιάζουν παράλληλα και έμπορικές δραστηριότητες.

Ο χαμηλός βαθμός αλφabetισμού των ξένων που είναι έγκατεστημένοι στην Πρέβεζα όφειλεται στη σύνθεση της ομάδας αυτής, που κυριαρχείται από αναλφάβητους, στην πλειοψηφία τους, μαστόρους και από ναυτικούς, που ή απόσταση ανάμεσα στην πλειοψηφία τους που υπογράφει και την αναλφάβητη μειοψηφία τους δεν είναι σημαντική. Απεναντίας μειοψηφοῦν οι πραγματευτές και οι έργαστηριάρες, που, αυτοί, υπογράφουν σε ύψηλό ποσοστό.

Παρατηρούμε ότι ο βαθμός αλφαριθμητισμού του συνόλου των συμβαλλομένων συμπίπτει με το βαθμό του συνόλου των ναυτικών (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες), ενώ δεν απέχει πολύ από το ποσοστό που επιτυγχάνεται από το σύνολο εκείνων που οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες παραμένουν άγνωστες (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες). Το πρώτο είναι αξιοσημείωτο το δεύτερο όμως είναι εύλογο, εφόσον τα άτομα αυτά αποτελούν σημαντικό τμήμα του δείγματος.

Η εξέλιξη του φαινομένου

Το συνολικό ποσοστό αλφαριθμητισμού (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες) σημειώνει αύξηση στα 1754-58, περνώντας από 80,92% σε 86,75%. Διατηρείται στα ίδια επίπεδα μέχρι τα 1768 (87,83% και 87,65%) και έπειτα υποχωρεί (74,18%) διατηρώντας πάντως μια σχετική σταθερότητα κατά τις δύο τελευταίες πενταετίες (75,92%). Ο αλφαριθμητισμός των συμβαλλομένων χαρακτηρίζεται από συνεχείς και απότομες διακυμάνσεις. Το υψηλότερο ποσοστό παρατηρείται στα 1764-68.

Η συνολική εξέλιξη του αλφαριθμητισμού του δείγματος είναι λοιπόν φθίνουσα. Αντίθετα, η εξέλιξη του συνόλου των πράξεων και του αριθμού των δύο δειγμάτων σημειώνει κάποια στασιμότητα, αν όχι ελαφρά κάμψη, κατά τα πρώτα δεκαπέντε χρόνια της περιόδου που εξετάζουμε (1749-63) δέχεται όμως σημαντικές αυξήσεις μεταξύ 1764 και 1784. Το ποσοστό αύξησης του αριθμού των πράξεων και του αριθμού καθενός από τα δύο δείγματα, το ποσοστό ανανέωσής τους και το ποσοστό της συμμετοχής των ζένων φθάνουν στο υψηλότερο σημείο τους κατά τα έτη 1775-1779.

Κατά την πρώτη περίοδο κυριαρχεί η παρουσία των προεστών και των κληρικών. Κατά τη δεύτερη (1764-84) υπερισχύουν οι ναυτικοί και οι πραγματευτές. Παράλληλα αυξάνει αναλογικά η παρουσία των εργαστηράρηδων και των μαστόρων. Κατά την ίδια εποχή περιορίζονται οι συμβαλλόμενοι που πραγματοποιούν το συνηθισμένο αριθμό εμφανίσεων (1-2 συμβόλαια). Αλλά ενώ μέχρι τα 1768 οι ανώτερες συχνότητες (6, 7 κλπ. εμφανίσεις) πραγματοποιούνται αποκλειστικά από τους προεστούς, στις δύο τελευταίες πενταετίες οι μεσαίες (σε 3, 4 ή 5 συμβόλαια) και οι πολλαπλασιασμένες πιά ανώτερες συχνότητες πραγματοποιούνται από όλες σχεδόν τις ομάδες: κυρίως από εκείνους που ασκοῦν —ή είχαν ασκήσει— κάποιο κοινοτικό αξίωμα, όπως προηγουμένως, αλλά και από τους πραγματευτές και τους εργαστηράρηδες. Αυτό γίνεται έντονότερο κατά την τελευταία πενταετία (1780-84).

Τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἀλφαβητισμοῦ πρέπει νὰ τὴ δοῦμε μέσα στὸ παραπάνω πλαίσιο: διογκωνόμενο τὸ δεῖγμα, γίνεται ἀντιπροσωπευτικότερο καὶ αὐτὸ ἔχει σὰν συνέπεια τὴ μείωση τοῦ ποσοστοῦ. Παρατηροῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ μείωση συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ τὴν ὑποχώρηση τῶν τελείως, ἢ σχεδὸν τελείως, ἀλφαβητισμένων ομάδων, ὅπως ὁ κλῆρος καὶ οἱ προσετοί, μὲ τὴν ἀνοδο ἄλλων ομάδων κατὰ πλειοψηφία μόνον ἀλφαβητισμένων, ὅπως οἱ ἐργαστηριάρηδες, οἱ πραγματευτές, οἱ ναυτικοί, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ κατὰ πλειοψηφία ἀναγράφητων, ὅπως οἱ μάστορες. Ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ δὲν πρέπει νὰ ἀντανακλᾷ μιὰ γενικότερη πραγματικὴ ὑποχώρηση τοῦ ἀλφαβητισμοῦ. Ἔχουμε ἀντίθετα ἐνδείξεις ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα πολλαπλασιάζεται ἀναλογικὰ ὁ ἀριθμὸς ἀντιτύπων τῶν διδακτικῶν βιβλίων ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀκριβῶς στὶς κατώτερες βαθμίδες τῆς παιδείας (Ψαλτήρι, Ὀκτώηχος, Παιδαγωγία)¹⁶.

Ἡ σωστὴ ἐκτίμηση τῶν ἀριθμῶν στοὺς ὁποίους καταλήξαμε δὲν εἶναι δυνατὴ λόγω τῆς ἔλλειψης ἐπεξεργασμένων στοιχείων γιὰ τὸν ἀλφαβητισμὸ συγκρίσιμων πληθυσμῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόλυτη θεώρηση τῶν ποσοστῶν πρέπει νὰ γίνεῖ μὲ ἐπιφύλαξη. Εἶναι ἀφενὸς γνωστὸ ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς γραφῆς γινόταν ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς ἀνάγνωσης καὶ ὅτι τὴν ἀκολουθοῦσε μὲν ἀλλ' ὄχι ὑποχρεωτικά¹⁷. Ἐνα τμήμα λοιπὸν τῶν συμβαλλομένων ποὺ ὑπολογίστηκαν σὰν ἀναγράφητοι, ἐπειδὴ

16. Σπ. Ἀσδραχάς, «Faits économiques et choix culturels: à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée orientale au XVIIIe siècle», *Studi Veneziani*, τ. XIII, 1971, σ. 611, πίν. 13 καὶ σ. 613.

17. Βλ. τίς περιπτώσεις ποὺ ἐπισημαίνει, στὰ ζακωνθινὰ συμβόλαια, ὁ Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 115, σημ. 2. Ἔχουν διασωθεῖ συμβόλαια μεταξὺ γονέων καὶ διδασκάλων, ποὺ προέβλεπαν μόνον τὴ διδασκαλία τῆς ἀνάγνωσης. Βλ. καὶ Ἐλισ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου, ὁ.π., (ἔκδ. 1881, σ. 10-12 καὶ 13· ἔκδ. 1956, σ. 25-27). Γιὰ τίς μεθόδους διδασκαλίας βλ. καὶ στὸν G. de La Guilletière, *Athènes ancienne et nouvelle*, Παρίσι 1675, σ. 232-233· Pouqueville, *Voyage en Morée, en Constantinople et en Albanie*, Παρίσι, 1805, σελ. 267-270. Πβ. ἀκόμη καὶ γιὰ μεταγενέστερες ἐποχές, Γρ. Ξενοπούλου, *Αὐτογραφία*, [=Ἀπαντα, ὁ.π., τ. Α', σ. 96 κ.έ], ὅπου ἀναφέρεται, ἴσως μὲ κάποια ὑπερβολή, ὅτι τὰ παιδιά χρειάζονταν δύο χρόνια γιὰ νὰ μάθουν νὰ διαβάσουν. Περιγραφή τοῦ ἴδιου σχολείου καὶ στὴ Μαργαρίτα Στέφα. Γιὰ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, βλ. Stone, ὁ.π., σ. 89, 98, 114· R. Ghartier - M. M. Comptère.—D. Julia, ὁ.π., σ. 88. F. Furet-J. Ozouf, *Lire et écrire...*, ὁ.π. σ. 88-91, 124, 130 κ.έ. Γιὰ τὰ ἄτομα, ποὺ γνωρίζουν νὰ διαβάσουν ἀλλ' ὄχι καὶ νὰ γράφουν, βλ. F. Furet-J. Ozouf, ὁ.π., σ. 199 κ.έ. Βλ. καὶ σ. 226-227, ὅπου τὸ γράψιμο περιγράφεται σὰν κάτι τὸ φοβερὰ δύσκολο γιὰ κάποιον ποῦχε χάσει τὴν ἱκανότητα νὰ γράφει ἀλλὰ ποὺ διατηρεῖ τὴν ἱκανότητα νὰ διαβάζει ἀνετα. Πβ. σ. 357 τὸ παράδειγμα ἀπὸ M. H. Froeschle (ἰδ. διατριβὴ 3ου κύκλου, πανεπ. Paris-Sorbonne, Ἰούνιος

δὲν ἤξεραν νὰ ὑπογράψουν, θὰ πρέπει νὰ ἦταν στὴν πραγματικότητα ἡμι-αναλφάβητοι, νὰ γνώριζαν δηλαδὴ τουλάχιστον ἀνάγνωση. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἴσχυε καὶ γιὰ ἓνα τμήμα τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ. Ἀφετέρου, οἱ πιὸ εὐνοημένες κατηγορίες, ποὺ ἀποτελοῦν κυρίως τὴν πελατεία τῶν συμβολαιογράφων καὶ εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ πιὸ ἀλφαβητισμένες, ἐπηρεάζουν θετικὰ τὸ μεικτὸ ποσοστὸ. Δυνατότητα γενίκευσης προσφέρεται μόνον ἀπὸ τὴν κατάτμηση τοῦ δείγματος σὲ κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ ἀλφαβητισμοῦ κάθε ομάδας. Ἐν καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλέψουμε τὴν ἔστω καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀναλογία μὲ ἀντίστοιχες κοινωνικὲς ομάδες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἢ τῆς Ἀμερικῆς, πάλι, μόνη ἡ περίπτωση τῆς Πρέβεζας δὲ δικαιολογεῖ ἀνενδοίαστους παραλληλισμοὺς καὶ μάλιστα βασιζόμενους σὲ τόσο μικροὺς ἀπόλυτους ἀριθμοὺς.

Παρὰ τίς ἐπιφυλάξεις, ὀφείλουμε νὰ κάνουμε μιὰ ἀριθμητικὴ καὶ μιὰ ποιοτικὴ παρατήρηση σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιπροσωπευτικότητα τοῦ δείγματος. Γιὰ τίς περιόδους 1742 - 44, 1759 - 63, 1764 - 68, 1775 - 79 καὶ 1780-84 δουλῆσαμε πάνω σὲ σύνολα (μάρτυρες καὶ συμβαλλόμενοι) 66, 148, 235, 585 καὶ 677 ἀνδρῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπέγραψαν ἀντίστοιχα οἱ 54, 130, 206, 434 καὶ 514. Παραθέτουμε τὰ παράλληλα διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Πρέβεζας στὰ 1740, 1760, 1770 καὶ 1784: 200 οἰκογένειες ἢ 900 ψυχὲς γηγενῶν, στοὺς ὁποίους δὲν συμπεριλαμβάνεται ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ξένων τοῦ «borgo»¹⁸. 1840 ψυχὲς (πληθυσμὸς τοῦ «territorio»)¹⁹. 1834 ψυχὲς²⁰. 918 οἰκογένειες,

---

1976): οἱ κατηγορούμενες γιὰ ἀνάγωση γιανσενιστικῶν βιβλίων (1709, Tourettes), μεταξύ τους καὶ μιὰ δασκάλα, δὲν ξέρουν νὰ ὑπογράψουν. Βλ. καὶ G. Casanova, *Mémoires 1744-1756*, ἐκδ. Garnier-Flammarion, Παρίσι 1977, σ. 144 καὶ 152: ἡ Χριστίνα διαβάζει πολὺ καλά. Δὲν γνωρίζει ὅμως γραφὴ, ὅπως καὶ καμιὰ ἄλλη κοπέλα στὸ χωριὸ τῆς. Ἐπειδὴ στὴ Βενετία αὐτὸ θὰ ἦταν ἀδιανόητο, γιὰ νὰ μὴ βρισκεται σὲ μειονεκτικὴ θέση προκειμένου νὰ παντρευτεῖ ἓνα βενετό, ἀποφασίζει καὶ μαθαίνει νὰ γράφει μέσα σὲ λίγες μέρες. Ἡ ταυτόχρονη διδασκαλία γραφῆς καὶ ἀνάγωσης εἰσάγεται μὲ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο.

18. Γενικὸς Προβλεπτής Antonio Loredan στὸν Δόγη, Ζάκυνθος, 3 Ὀκτωβρίου 1740, σὲ μετάφραση Κ. Δ. Μέρτζιου, *Ἡπειρωτικὰ Σταχυολογήματα*, ὁ.π., σ. 523.

19. Γενικὸς Προβλεπτής Francesco Grimani, *Relazioni storico-politiche delle isole del Mare Jonio, suddite della Serenissima Repubblica di Venezia*, Βενετία 1856, σελ. 50.

20. Σὲ ἀναγραφὴ τοῦ 1770. Ἐπαναλαμβάνουμε τὴν πληροφορία τοῦ Ἄριστειδῆ Βρέκοση, «Ἡ συνθήκη τῆς 21 Μαρτίου 1800 καὶ τὰ προνόμια τῶν ἠπειρωτι-

1786 ἄνδρες συμπεριλαμβανομένων τῶν ἄρματολῶν τοῦ Ξηρόμερου²¹.

Διαπιστώνεται ἐξάλλου ὅτι ἡ σύνθεση τῆς Πρέβεζας, ὅπως παραδίδεται —σὲ γενικὲς γραμμές, εἶναι ἀλήθεια— μέσα ἀπὸ τὶς πηγές, δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ ἀποδεδειχθεῖται ἀπὸ τὴν σειρά τῶν συμβολαίων. Γιὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα (1784) μαρτυρεῖται ἡ διαίρεση τῶν κατοίκων σὲ γεωργούς, μὲ μικρὸ εἰσόδημα ἐξαιτίας τοῦ ἀμμώδους ἐδάφους, ἐργαστηριάρηδες, θαλασσινοὺς —ναυτικοὺς καὶ ψαράδες— καὶ μικρὸ ἀριθμὸ βιοτεχνῶν²². Ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη παρουσία ἐπαγγελματιῶν ποὺ ἀπαιτοῦν γνώσεις ἀνάγνωσης καὶ γραφῆς ἀπηχεῖται στοὺς κώδικες ἀπὸ τὴν αὐξανόμενη ἀναλογία τῶν πραγματευτῶν, τῶν ἐργαστηριάρηδων, τῶν ναυτικῶν. Ἡ μόνη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο εἰκόνες εἶναι ὅτι οἱ ψαράδες ποὺ ἐμφανίζονται στοὺς κώδικες εἶναι σχεδὸν ἐλάχιστοι. Εἶναι ἐπομένως πιθανὸν ἢ συμβολαιογραφικὴ πηγὴ νὰ μὴν τονίζει ὑπερβολικὰ τὸ πραγματικὸ ποσοστὸ ἀλφαβητισμοῦ τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πρέβεζας.

Ρόδη Σταμούλη

κῶν πόλεων Πρεβέζης, Πάργας, Βονίτσης καὶ Βουθρωτοῦ», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 3, 1928, σ. 292. Βλ. καὶ παρατηρήσεις τοῦ ἴδιου, *αὐτ.*, σ. 293-294, σὴμ' 40.

21. *Libro Registro di Lettere pubblici... Eccellentissima Magistratura di Venezia della Com. Extraordinaria e de' rispettivi pubblici Rappresentati*, f. 48v - 51v. Ἀρχειοφυλακεῖο Λευκάδας. Ὁφείλω τὴν πληροφορία στὸν κύριο Σπ. Ἀσδραχά.

22. Ἀπὸ τὴν ἴδια βενετικὴ ἀναφορά. Σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ τὶς ἀσχολίες τῶν Πρεβεζάνων κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, βλ. Fr. Grimani, *ἔ.π.*, σ. 50, 51, 57, 60. André Grasset Saint Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant venitiennes du Levant*, Paris, An VIII, σ. 264-268 κ.ἀλλ. *Voyage en Grèce de Xavier Scrofani, sicilien, fait en 1794 et 1795*, μτφρ. J.F.C. Blanvillain, Παρίσι καὶ Στρασβούργο, ἔτος IX, τ. 3, σ. 17. Α. Ἀνδρεάδης, *Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας*, Ἀθήνα, 1914, ἰδίως τὸν Προϋπολογισμὸ τοῦ Λεβάντε, Δεκέμβριος 1756, τ. I, σ. 337-346 (ταμεῖο Ἁγίας Μαύρας) καὶ τὸν κατάλογο τῶν προσόδων τοῦ ταμεῖου τῆς Ἁγίας Μαύρας, διάταγμα 17 Νοεμβρίου 1787, τ. I, σ. 210-211.